

La toponímia de les Valls de Pego en l'*Onomasticon Cataloniae*

MOISÉS SELFA SASTRE
UNIVERSITAT DE LLEIDA
moselfa@yahoo.es

Amb el nom genèric de les Valls de Pego s'anomenen un conjunt de cinc valls situades a la part nord de la comarca alacantina de la Marina Alta: La Vall d'Alcalà, la Vall d'Ebo, La Vall de Gallinera, La Vall de Laguar i La Vall de Pego. Totes cinc presenten una clara unitat socio-històrica, econòmica i lingüística.

La Vall d'Alcalà està formada per dos nuclis de població: Alcalà de la Jovada i Beniaia. Antigament incloïa cinc poblacions més: la Criola, Benialí, Benixarco, la Roca i l'Atzuvieta. Es troba confinada en una vall entre la serra d'Alfaro i la penya Foradada. La Vall d'Alcalà fou important en el segle XIII com a capital del cabdill àrab Al-Azraq, "el dels ulls blaus", el qual es va sublevar i va combatre durant anys contra Jaume I, que acabà desterrant-lo. A Alcalà de la Jovada recorden aquests fets amb una font que raja de la boca de l'efigie del capítost musulmà a la plaça del poble. Aquest personatge és recordat també en un bust situat en un dels carrers.

Ebo és l'única població de la Vall d'Ebo que, abans de la seua expulsió en 1.609, estava poblada d'alqueries morisques. Després de l'expulsió va ser repoblada per colons mallorquins que es concentraren en un únic nucli urbà. Encara es poden contemplar restes d'antigues alqueries musulmanes de noms eufònics com Bisbila, Benicid o Benicais. Al poble n'hi ha un Museu Etnològic i pel seu voltant es troba el Castell de Serra que es nomena a les cròniques de Jaume I.

Ebo es troba a una vall cercada al nord per l'Alt de Pascual, a l'est per la serra de Migdia o Mançaneda i al sud per la Serra de la Carrasca. El riu Girona, que naix a la Vall d'Alcalà, creua el terme en direcció a la Vall de Laguar pel lloc anomenat el Barranc de l'Infern. Aquest barranc aplega a un punt, la Penya Colau, en què se converteix en un camí extraor-

dinàriament difícil a causa de la seua estretor i els seus desnivells. Altre accident geològic singular que existeix en Ebo són els avencs que es troben a la carretera que porta des de Pego fins Ebo, i que consisteixen en quatre pics, un d'ells de 130 metres de profunditat, aptes per als espeleòlegs. A la carretera que condueix fins La Vall d'Alcalà tenim la Cova del Rull, oberta tot l'any.

La Vall de Gallinera està formada per diversos nuclis de població: Benissili, Alpatró, Llombai, La Carroja, Benitaia, Benissivà, Benialí i Benirrama. L'Ajuntament es troba a Benialí. Es tracta d'una vall allargada, en forma de corredor amb direcció nord-est i sud-oest, en el qual naix i corre el riu Gallinera, envoltat de muntanyes singulars: la serra de l'Almirall, la serra de l'Albureca i la penya Foradada. En general la població es dedica a l'agricultura, especialment al conreu d'olivera, cereals, hortalisses, ametlers, cirerers i altres arbres fruiters, entre d'altres.

Tots els pobles que formen la Vall de Gallinera tenen clares reminiscències àrabs en l'estructura, l'aparença i la toponímia. Per això tots són interessants de visitar. A més, podem acostar-nos a les ruïnes d'un convent del segle XVIII, a cinc minuts de Benitaia, a les restes del fort islàmic de Benissili, ubicat en les altures que dominen la vall d'Alcalà, o al castell de Benirrama.

La Vall de Laguar està composta per tres poblacions separades: Fletx, Campell i Benimaurell, dedicades principalment al conreu de la cirera. L'Ajuntament es troba a Fletx. Es tracta d'una profunda vall, situada entre altes i accidentades muntanyes, com són la serra de la Carrasca, la del Migdia i la del Cavall Verd. Al fons de la Vall trobem el barranc de l'Infern. En la part més baixa hi ha el pantà d'Ísber. La vall està formada pel riu Xaló o Gorgos, provenint de la vall d'Alcalà i el barranc de l'Infern, el qual desemboca a Xàbia. Els tres pobles queden enclavats a la serra del Cavall Verd, enfront de la qual podem contemplar tota la serra del Migdia. En les cotes més baixes d'aquesta serra se situa el sanatori de Fontilles, institució dedicada a la cura de la lepra, amb belles edificacions de principi de segle XX i espectaculars jardins. La serra del Cavall Verd que envolta aquesta vall fou l'últim reducte de la sublevació morisca de 1609 contra el decret d'expulsió.

La Vall de Pego està composta pels municipis de Pego i de l'Atzúvia i constitueix una clara unitat física i humana situada al centre nord de la comarca La Marina Alta, ja tocant la província de València. És una gran depressió envoltada per muntanyes, llevat de la zona de llevant on hi ha una formació de restinga i albufera: la marjal i el cordó arenós de les deveses (aquest pertany a Oliva i Dénia). El terme inicial de l'Atzúvia (al qual l'any 1915 se li va afegir Fornà) inclou el cul de sac de la depressió i el tancament muntanyós occidental. Durant l'edat moderna va formar part del terme de la general contribució de Pego que abastava també els ara despoblats llogarets de Benumeia, l'Atzaneta i Favara. La vall és molt rica en aigua i la seva economia descansa en el regadiu, concretament en la citricultura si bé és cert que la grandària de Pego li permet projectar certs serveis fora de la subcomarca estricta.

Data de les enquestes de Joan Coromines a les Valls de Pego

Joan Coromines va visitar, en efecte, les *Valls de Pego*. Les va visitar i recórrer com ho fa l'excursionista infatigable que puja les muntanyes i baixa les valls. Tots sabem quin va ser

el motiu principal de la seva visita: arreplegar la toponímia de *les Valls* que després seria estudiada en la seva magna i insuperable obra: l'*Onomasticon Cataloniae* (a partir d'ara, *OnCat*).

Les dades de la seva visita queden ben clares a l'*OnCat*: diu que el nom de *Vall d'Ebo* el va escoltar a *Pego*, *Gallinera* i a la mateixa *Vall* a l'any 1963 (*OnCat IV, 34a6-a8*); confirma que va realitzar enquestes sobre el terreny a la *Vall de Gallinera* a l'any 1963 (*OnCat IV, 301b26*); a la *Vall de Laguar* va recollir a tota la *Vall* la pronúncia *lagua r* – amb consonant gutural *g*- i *laua r* – amb vocal *u*- a l'any 1963 (*OnCat V, 9b31*) i a la *Vall de Pego* explica que va fer enquestes a l'any 1962 al nucli de població de *Pego* (*OnCat VI, 180a53*) i a l'any 1963 al nucli de població de l'*Atzúbia* (*OnCat II, 271a27*). De l'única vall que no es dona dades d'enquesta és la de la *Vall d'Alcalà*, si bé és molt previsible que recolliria tota la seva toponímia entre els anys 1962 i 1963 com a tota la zona.

No ens diu a l'*Onomasticon* les persones que el van acompanyar per fer les enquestes a les cinc valls. Probablement escolliria, com sempre recomanava ell, bons informants coneixedors del terreny i de la realitat de la zona. Només ens diu que les enquestes a *Pego* en direcció a la *Vall d'Ebo* les va fer acompanyades del mestre local Carmel Giner Bolufer, erudit al que qualifica com d'excel·lent (*OnCat VI, 180b47*). En efecte, Carmel Giner va oferir al mestre Coromines una primera llista dels topònims de *Pego* que ell ja recollí l'any 1945. I en segon lloc afirma que les enquestes a *Alpatró* (*Vall de Gallinera*) en direcció cap a la *Vall d'Alcalà* les va fer acompanyades d'Evarist i Francesc Alemany (*OnCat IV, 303a38*). Aquestes són les úniques notícies que a l'*OnCat* apareixen sobre els informants de Coromines a les *Valls*.

Dades documentals de la toponímia de les Valls de Pego a l'OnCat

Joan Coromines no sols va recórrer totes les *Valls de Pego*, sinó que també va escorcollar bona part de la documentació medieval i moderna que restava als arxius de Barcelona i València i als documents publicats per historiadors que estudiaven les nostres terres.

Coromines va llegir documents de l'Edat Mitjana inèdits, sobretot del segle XIII, de l'*Arxiu de la Corona d'Aragó* de Barcelona. Allí també va consultar la documentació recollida per Pròsper Bofarull i la Col·lecció de Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Pel que fa a la documentació més moderna, a l'*OnCat* ens diu que va consultar la *Crònica de Jaume I* i sobretot el *Llibre del Repartiment de València* on apareixen mencions dels segles XIII i XIV dels topònims, sobretot majors, de la nostra zona d'estudi. Per últim, la lectura de documents publicats al *Butlletí de la Societat Cultural Castellonenca* ha estat d'una importància capdal per a interpretar la toponímia de *les Valls* a l'*OnCat*.

Com tots sabem, Joan Coromines dona una importància fonamental a la lectura de les fonts antigues com a principi d'interpretació etimològica de la toponímia. A l'*OnCat* apareixen mencions de 1258, 1263 i 1282 del topònim *Pego* sota la forma "Pego". Trobem també mencions del segle XIII del topònim *Vall de Laguar* sota la forma "vallis Alaguar" (1245, 1257 i 1264). Del segle XIV són les documentacions de "Vallis de Ebo" (*Vall d'Ebo*), "Galiners" i "Gallinera / Gallynera" (*Vall de Gallinera*), "Alaguar" (*Vall de Laguar*) (1315) i "Pego" (*Pego*) (1327). Les últimes dades documentals que aportarem són ja del segle XV ("Vall de Gallmera" (1415) i del segle XVII ("Adsubia", forma que

correspon al topònim *L'Atzúbia*). Com veiem, documentació relativament moderna donada la pèrdua de documents que es va produir a la zona per causes que tots coneixem. De la *Vall d'Alcalà*, Coromines aporta dos mencions antigues donada la transparència etimològica del nom: "Vall d'Alcalà" (anys 1270 i 1280) (*OnCat II 94b51*, *OnCat IV, 478b39*). Amb aquestes dades va escometre Coromines l'explicació etimològica de la toponímia de les *Valls de Pego*.

Tota persona és limitada i Coromines com a persona també ho era. Per això no va poder llegir la documentació municipal que encara es conserva als arxius municipals i eclesiàstics de les nostres *Valls*. Es tracta d'una documentació que en la seva majoria no està catalogada i, per tant, és de difícil accés. Actualment s'estan fent esforços d'estudis, inventari i catalogació d'aquesta documentació. Com a botó de mostra, direm que l' *Arxiu Municipal de Pego (AMP)* s'estan ordenant tot un conjunt de documents que Coromines haguera aprofitat, d'això estem segurs, com ningú ho hagués pogut fer. En què consisteix aquesta documentació?

L'*AMP* està dividit en una sèrie de seccions i grups que són els següents:

seccions i grups seccions:

- 1a.- Documentació anterior al Decret de Nova Planta: 1488-1712/14
- 2a.- Documentació existent fins la Segona República: 1712/14- 1931/32
- 3a.- Documentació existent des de 1931/32-1950.

GRUPS:

PRIMER: Padrons de riquesa rústica i urbana:

- Llibres de bens o cappelatons: 1488-1812.
- Llibres d'Amillament: 1814-1923.
- Padró d'edificis i solars: 1859-1920.
- Padró repartiment de l'Equivalent: 1711-1870.
- Padró de Contribució: 1870-1932.
- Matrícula Industrial: 1826-1942.

SEGON: Relacions de llibres i lligalls de Governació. Actes de Consell: 1555-1932.

TERCER: Justícia municipal i alguns protocols notariaus. Llibres de Justícia: 1567-1911.

QUART: Comptabilitat General: 1541-1932.

QUINT: Padrons d'habitants, censos... 1813-1927.

SEXT: Eleccions: 1838-1933.

SETÉ: Llibres de Quintes i relacionats amb l'Exèrcit: 1749-1932.

VUITÉ: Expedients varis, correspondència: 1712-1931.

Per últim direm també la importància que té la documentació que pertany a altres arxius com l'*Arxiu Parroquial de Benissivà*, l'*Arxiu del Regne de València*, l'*Arxiu Notarial d'Alcoi* i la consulta d'un document modern d'una importància especial: el *Cadastr Municipal de la Vall de Gallinera*.

Presència de la toponímia de les *Valls de Pego* a l'*OnCat*

Els topònims de les *Valls de Pego* que Joan Coromines recull al seu *OnCat* podem dir que, en la seva gran majoria, pertanyen al que en toponímia s'anomena topònims majors, és a

dir, els nuclis de població. No obstant no dubtem que també haja recollit bona part de la toponímia menor d'aquestes terres que, si no apareix reflectida a l'*OnCat*, no és per descurt, sinó perquè es tracta d'un grup de noms que apareixen repetits a tot el domini lingüístic del català i del valencià. Nosaltres, però, indicarem de la toponímia menor aquells noms més emblemàtics de les *Valls de Pego*.

Topònims majors i menors de la Vall d'Alcalà que sí apareixen recollits a l'*OnCat*

Alcalá, Vall d'; Alcalá de la Jovada

Nom que Coromines recull a l'*OnCat II 94b51* i a l'*OnCat IV 478b32*. Topònim compost de l'àrab *al-qa'ā* 'el castell'. El nucli més important d'aquesta Vall és *Alcalá de Jovada*, nom compost de l'arabisme citat i el determinatiu *Jovaida*, derivat del català *jovada* 'mesura de terra que es llaura en un dia amb una parella' (*DECat IV 909a47ss*).

Beniaia

Arabisme format probablement de *Ben(i)* 'el fill de' i *Yahya*, nom conegudíssim i usual entre els moros d'Espanya i els d'Algèria. Aquesta és la etimologia amb la qual Coromines corregeix la que se sostenia fins al moment: *Bani Hayya* 'els de la serp' (*OnCat II 439b38ss*).

Tossal del Colomer

Nom que fa referència al lloc on es crien coloms (*OnCat III, 413b5*).

Alguns dels topònims de la Vall d'Alcalà que no apareixen recollits a l'*OnCat*

Penya Foradada

Nom format amb l'apel·latiu *penya* i l'adjectiu *foradada*, derivat del verb *foradar*. Es tracta d'una serra de terres irregulars, fet que explicaria el seu atribut de *foradada*.

Serra d'Alfaro

Serra que probablement porta el nom d'*Alfaro* en referència al cognom que és habitual entre els habitants de la *Vall d'Alcalà*.

Topònims de la Vall d'Ebo que sí apareixen recollits a l'*OnCat*

Ebo, Vall d'

Ebo és un nom d'herència mossàrab. Amb un nom breu com aquest és forçós que no hi hagi una solució etimològica simple, per la convergència de diverses pistes possibles.

L'arrel AP- alternant amb AB- és una de les més esteses dins el vast domini indoeuropeu com a nom d'aigua i fluvial: ABONA, ABONE, ABNOBA, ABOS en bon nombre de noms de riu i en riuets britànics i gèl·lics ja documentats en l'Antiguitat. D'altra banda existeixen també variants amb -P- i -PS- que s'estenen fins a les branques orientals de l'indoeuropeu: en sànscrit *aps* 'aigua'. Partiríem, doncs, d'una base APO- amb Á >é per imela aràbiga. Recordem que a la *Vall d'Ebo* naix el *Riu Girona* on té allí les seves dues branques més importants (*OnCat IV, 35b36ss*).

També podríem admetre la forma EPO- o EBO-, puix que existiren aqueixes variants apofòniques en indoeuropeu, però potser seria preferible atènyer-se al vocalisme AP- puix és el més àmpliament testificat en parlars indoeuropeus (*OnCat IV, 35a46ss*).

Una segona possibilitat etimològica seria remuntar-nos a un nom propi germànic del tipus *Apo*, amb declinació en –ON i d'una arrel gemànica ABA-. D'aquesta base, amb la *i* àrabiga també podria venir el nom de la *Vall d'Ebo* (*OnCat IV*, 35a59ss).

Una tercera possibilitat seria la forma alterada ALEBUS> *El Ebo* que documenta Primitiu Gz. Serrano. D'aquest *Alebus*, però, no n'hi ha més que una dada isolada, única, en el poema d'Avenius *Ora marítima*, que dona noms només de la costa (*OnCat IV*, 35b25ss).

Per últim, en la correspondència cèltica del llatí AMBO 'tots dos' hi ha les variants *am(b)*, *em* i *um* alternant en irlandès i britònic. També s'hauria pogut imaginar que les valls pariones d'*Ebo* i *Gallinera* haguessin dut aquest numeral cèltic com nom propi, per més que, en aquesta regió, el cèltic no sigui una font probable en principi (*OnCat IV*, 26,a55s).

Girona, Riu

Riu que naix a la *Vall d'Ebo* i desemboca al *Verger*. Es tracta d'un post-topònim del nom més conegut de *Girona*, la ciutat cabdal del nord-est del Principat (*OnCat IV*, 356a20).

Infern, Barranc de l'

Barranc de difícil trànsit per on corre el *Riu Girona*. D'etimologia clara el recull Coromines a l'*OnCat IV*, 35a36.

Alguns dels topònims de la Vall d'Ebo que no apareixen recollits a l'*OnCat*

L'Alt de Pasqual

Vegeu el que diem a *Topònims de la Vall de Pego* que no apareixen a l'*OnCat*. (A partir d'ara *Top V Pego*).

Cova del Rull.

Cova de gran interès arqueològic, que va ser descoberta pel *tio Rull*, a la *Vall d'Ebo*.

Mançaneda

Vegeu el que diem a *Top V Pego*, s. v.

Serra de la Carrasca

Topònim que deu el seu nom al fitònim de la *carrasca* tan conegut a les terres de la *Vall d'Ebo*.

Serra del Migdia

Vegeu el que diem a *Top V Pego*, s.v.

Penya Colau

Serra que deu el seu nom a l'antropònim *Colau*, forma abreviada del nom de persona *Nicolau*.

Topònims majors de la Vall de Gallinera que sí apareixen recollits a l'*OnCat*

Gallinera, Vall de

Segons Joan Coromines, quatre són les pistes que poden explicar l'origen d'aquest topònim.

No hi ha raons fermes per descartar que pugui ser un més dels noms de lloc derivats de *gallina*, que amb sufix semblant, es troben escampats per tot el domini lingüístic del català. Així podríem pensar en un metaplasme de VALLIS GALLINARIA, perquè de

gallines n'hi ha hagut pertot, sobretot si es tracta de grans ocells objecte de caça (*OnCat IV, 302a13ss*).

La *Vall de Gallinera* és un lloc on es cultiva el cànem. Per què no partir d'un *Vall Canemera*? Ara bé, un *Qannemaïra* arabitzat estava abocat a la dissimilació $n-m > l-m$ i el *q* àrabic es confonia amb *g*. Així esdevindria una forma *Galimera* que l'etimologia popular convertiria en *Gallinera* (*OnCat IV, 302a39ss*).

Una tercera possibilitat seria considerar-lo un derivat de *gânim* d'on ve *ganîma* 'presa, botí', mot sovint dissimilat en *galima*. Així d'una forma derivada *Vall Galimera* 'vall de petits beneficis' arribariem per etimologia popular a *Vall de Gallinera* per poques gallines o polles d'aigua que hi hagués.

Per últim Coromines sosté que la forma documental *Galaner*, primera menció del nom *gallinera*, prové d'una base *qal'a an-nâhr* 'el castell del riu' en referència al *Castell de Gallinera* que existeix en aquesta zona (*OnCat IV 302b42ss*).

Alpatró

Nom que per via mossàrab prové de PETRONEM 'pedró', 'peiró', en referència a la part més alta i penyalosa de la *Vall de Gallinera* (*OnCat VI 172b25*).

Benialí

Nom d'etimologia clara: *Bâni 'alî* 'els d'Alí' (*OnCat II 440a21*).

Benissili

Topònim que es remunta a l'àrab *Bâni sîlim* 'els de la salvació', amb eliminació de la *-m* final com argumenta Coromines (*OnCat VII 15a45*).

Benirrama

D'un *Bâni r-Râhman* 'fill del Misericordiós', o simplement *bâni r-râhma* 'els (homes) de la pietat' (*OnCat VI, s.v. Rama, Ram, 334a18-a37*).

Benissivà

Nom format amb *Bâni* i un més que dubtós *Sihhân*, nom propi registrat a Algèria i Aràbia (*OnCat VII 143b36ss*).

Benitaia

D'un *Bâni tâyiya*, femení del participi actiu *tâyi*, de l'arrel àrab *twy* 'redoblar, plegar'. Probablement el nostre topònim té el sentit de terraplè (*OnCat VII 267b27ss*).

Carroja, La

Nom que sembla que ve de *Casa-Roja*, però no s'hi pot descartar la base *qat' rûsd* 'paratge de la dretura' (*OnCat III, 333b42ss*).

Llombai

La forma *Llombai* ja prova que és un mossarabisme pronunciat *lumbair* després catalanitzat en *Llombai*. El seu radical és LUMBUS 'llom', 'serrat'. La caiguda de la *-r* després de diftong es paral·lela a la que veiem en l'immediat *Catadau* > *Catadaur(o)* (*OnCat V 94b11ss*).

Riu Gallinera

Riu que travessa tota la *Vall de Gallinera*. La seva denominació respon a les terres que aquest riu recorre. Joan Coromines el recull a l'*OnCat IV 302a46*.